

Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Dr. Savaş Harmankaya

Sevgili Hocam Halet Çambel'e

Giriş

Türkiye’de yayınlanan orta öğretim kitaplarında, ansiklopedilerde ve bilimsel yayınlarda “Bakır-Taş Devri” olarak Türkçeleştirilen Kalkolitik Çağ, Türkiye kültür silsilesinde, Paleolitik/Epipaleolitik Çağ’dan sonra bilgi açısından en kısıtlı olduğumuz çağdır. Aynı zamanda, İlk Kalkolitik Çağ’ı Son Neolitik Çağ’dan, Son Kalkolitik Çağ’ı ise İlk Tunç Çağı I’den ayırmak bugünkü bilgilerimize göre pek mümkün olamamakta, bu dönemleri birbirinden ayıracak net özellikleri belirlemek olanaksız görünmektedir. Kalkolitik terimi, bu çağa, bakır bulguların ortaya çıkışı dikkate alınarak verilmiştir. Buna karşın Neolitik Çağ’da bile madenciliğin var olduğu göz önüne alınırsa, artık bu terimin anlamını yitirdiğini söylemek çok yanlış olmayacaktır. Tunç çağlarının ayırımını yapmaya yarayan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak Kalkolitik Çağ’da ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan yeni bir terimlemeye gidilmesi, ya da bu terimlere uyulduğu takdirde dönemlerin başlangıç - bitiş tarihleri ya da kıstaslarının değişmesi gerekmektedir. Özellikle insanoğlunun üretime geçtiği dönemler ile ilgili yeni terimlemeler yıllar önce bilim dünyasına sunulduğu halde, bunlar yerleşmemiştir. Son yıllarda ¹⁴C örneklerinden gelen mutlak tarihler, bizi artık, kültürleri MÖ binli tarihlerle, “MÖ 4. bin yılın ilk çeyreğinde”, “ikinci yarısında” ya da “başında” gibi cümlelerle açıklamaya zorlamaktadır. TAY’ın diğer çalışmalarında olduğu gibi bu klasörde de klasik sınıflama yani İlk, Orta ve Son Kalkolitik Çağ terimleri kullanılmıştır. Diğer yandan, Mezopotamya kültürlerindeki dizini, Halaf, Obeid, Uruk gibi dönem

isimlerini de tüm Anadolu'ya uygulamak olanaksızdır. Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması bölgelerdeki kültürlerin bağımsız olarak gelişmesine yol açmıştır.

Türkiye'deki Kalkolitik Çağ Araştırmaları

Türkiye sınırları içinde yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları arasında, özellikle Kalkolitik Çağ'ı irdeleyen bir araştırma yoktur. Çoğu kez araştırmacılar, tüm çağları kapsayan araştırmalarında, bu çağın yerleşmelerini de diğer çağ yerleşmeleri gibi saptamaktadırlar. Bu soruna yönelik olarak, araştırmaların daha kapsamlı haritalarla destekli bir yazısı, TAY'ın daha sonraki klasörlerinde yayınlanacaktır.

Bölgelere göre Kültürler¹

Doğu Anadolu/Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz:

Türkiye sınırları içindeki bölgeler, birçok açıdan, ağırlıklı olarak Mezopotamya ve İran Kalkolitik Çağ kültürlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu dönemde, insanoğlunun yerleşik düzeni iyice oturttuğu ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir. Son yıllarda yörede artan yüzey araştırmaları ve kazılar, bu çağı aydınlayabilecek yeni çarpıcı bilgilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Anadolu'nun İlk Kalkolitik Çağ'ı bir çok özelliği ile Neolitik Çağ'ın bir devamı gibi görülmektedir. Mezopotamya kültürlerinin sıra düzeni ve kültür isimlendirilmeleri, şimdilik Anadolu'nun bu bölgelerinde aynı şekilde uygulanmaktadır. Bu çalışmamızda da, aynı düşünceden yola çıkılarak, Halaf, Obeid, Uruk gibi klasik dönem isimlendirmeleri temel olarak alınmıştır. Kalkolitik Çağ, özellikle madencilik açısından büyük gelişimin olduğu, yoğun bakır kullanımı dışında tunç yapımının da başladığı bir dönemdir.

Proto Kalkolitik Çağ/Geçiş Dönemi:

Kalkolitik Çağ'ın bu başlangıç dönemi, bu bölgeler için, düzeltilmemiş tarihle

¹ Bu yazının amacı Kalkolitik Çağ kültürlerini irdelemek değildir. Amacımız yerleşme yerlerinin bulgularını okuyanlara yol gösterici olmak, özellikle kronolojik açıdan önemli olan yerleşmelere dikkat çekmektir. Yerleşmelerin arkasında o yerleşme ve kültür ile ilgili kaynakça gösterildiği için, bu yazıda kaynakça verilmemiştir.

yaklaşık MÖ 5.600-5.500 yıllarında başlamaktadır. Son Neolitik Çağ-İlk Kalkolitik Çağ kültürleri olarak tanımlanan **Tell Hassuna I b** ve **Samarra I b** döneminde **Hacılar III-V**, **Batı Çatalhöyük**, **Can Hasan III** ile ilişkili olarak **Mersin Yumuktepe**'de görülen boyalı malların varlığı Anadolu'nun güneydoğu yörelerinde çok az sayıda izlenmekte, buna karşın, Doğu Anadolu'da Neolitik Çağ'da ortaya çıkan koyu yüzlü açıkmalın bu dönemde de devam ettiği tahmin edilmektedir. Doğu Anadolu'nun kuzey kısmına, bu dönemde yerleşmiş olup olmadığı da bilinmemektedir.

İlk Kalkolitik Çağ:

Halaf Kültürü'nün kökeni sorunu, son yıllarda, Kuzey Suriye'de, sınırimıza yakın bir yerde bulunan **Tell Sabi Abyad**'ın tabakalanması ile açıklanabilmektedir. Bu yerleşme yerinde Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakaları üstünde, *husking tray*, açıkmal kaba mal ve koyu yüzlü açıkmalın olduğu tabaka onun üstünde de Halaf boyalı malı ve koyu yüzlü açıkmal mallarının olduğu tabaka saptanmıştır. Anadolu'da da yaklaşık olarak aynı gelişimin olduğu, Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ geçiş dönemi kültürlerinin bitiminden itibaren Halaf kültürü bulgularının ortaya çıktığı zannedilmektedir. Halaf kültürü öğeleri, Çukurova Bölgesi'nden Zagros Dağları'na, yoğun olarak Fırat Nehri'nden Zap'a, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda bulunmaktadır. Çanak çömlek verileri, bu kültürün doğu ve batı Halaf olarak ikiye ayrılmasına yol açmıştır. Musul çevresinde bilinen bulgular, Fırat Vadisi'nde bulunanlardan çok farklı değildir. Bu açıdan bu bölgedeki kültür, Doğu Halaf Kültürü, Fırat ve Fırat'ın yan kollarının oluşturduğu yöredeki kültür ise Batı Halaf Kültürü olarak adlandırılmıştır. Günümüze dek yapılan araştırmalar Halaf buluntularının, Elazığ-Muş-Van illerinin oluşturduğu hattın kuzeyine geçmediği, daha çok Şanlıurfa çevresinin çekirdek olduğu yörede yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Yerleşme yüzeydeki çanak çömlek dağılımına göre, Halaf topluluklarının genelde 1-8 hektar boyutlarında küçük yerleşmelerde oturduğu ileri sürülmektedir. Bir Halaf Dönemi yerleşmesinin tümünün kazılmadan ve sınırlarını kesin belirlemeden bu yorumun ortaya konması sakıncalıdır. Yöredeki büyük höyüklerde, bu döneme ait yerleşmelerin, nedense küçük çapta olduğu yorumlanmaktadır. Bazı bilim adamları, yerleşmelerin konuşlanmasından yola çıkarak, merkezde bürokratik bir toplumun olduğu bir büyük yerleşme ile, bunun çevresinde yer alan ve köy niteliği taşıyan uydu yerleşmelerin oluşturduğu bir düzenin varlığından söz etmektedir. Daha çok Kuzey Suriye için geçerli olan bu sisteme, Anadolu'da örnek olarak Silopi Ovası'ndaki **Takyan Tepe**'nin çevresindeki düzen gösterilebilir. Aynı düzenin Kahramanmaraş Ovası'nda da olabileceği, 16 hektar büyüklüğündeki **KM 97/Domuztepe** ve çevresindeki az sayıdaki küçük Halaf yerleşmelerinin varlığı ile kabul edilebilir. Bu yorumlar, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya düzlüklerindeki yerleşmeler

için geçerli olduğu kabul edilse bile, Anadolu'nun dar ovalarında yer alan Halaf yerleşmeleri için aynı düzenin var olduğunu söylemek olanaksızdır. Çoğu kez, Fırat kıyısı üzerindeki küçük yerleşmelerin yanısıra, **Samsat** gibi büyük yerleşmelerin de varlığı, bu vadilerde belki başka bir yönetim ve ticaret sisteminin geçerli olabileceğini desteklemektedir. Nedense Halaf Dönemi mimarisi, tolos adı verilen, taş temelli, kerpiç duvarlı, kubbeli yuvarlak yapılar ile özdeşleşmiştir. Bu yuvarlak yapılara bitişik —tıpkı tolos gibi yanlış bir biçimde— dromos adı takılan dörtgen yapılar da bulunmuştur. Boyutları belki de kullanım amacına göre farklı yapılmıştır. Anadolu'da **Yunus**, **Turlu**, **Coba Höyük**, **Girikhacıyan**, **Kurban Höyük**, **Çavi Tarlası**, **Nevali Çori**'de bu şekildeki mimariye rastlanmıştır. Son yapılan araştırmalarda, kubbeli yapıların gerçekten de Halaf'ın tek bir mimari ögesi olmadığı, dörtgen yapıların da, kültürün son evresinde, yuvarlaklara nazaran daha fazla tercih edildiği anlaşılmıştır. Sınırlarımız dışındaki diğer Halaf yerleşimlerinden edinilen bilgilerin ışığında, bu yapıların bir sıra halinde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Yapılar arasındaki alanların nasıl kullanıldığı bilinmediği gibi, meydan gibi ortak kullanıma açık sahaların da var olup olmadığı, köylerin sur duvarı ile çevrili olup olmadığı da bilinmemektedir. Dinsel öge taşıyan küçük buluntuların varlığına karşın, tapınaklar hakkında fazla bir bilgi yoktur. Bu kadar bilinmemeliğe rağmen Halaf Dönemi, Kalkolitik Çağ içinde, en çok yorumlanan, çeşitli açılarda en çok yayını yapılan dönemdir. Gerek Anadolu'nun gerek Anadolu dışındaki bölgelerin Halaf Dönemi, özellikle boyalı çanak çömleklerin varlığı ile, arkeoloji dünyasında en çok ilgiyi çeken bir dönem olmasına rağmen, tüm öğeleri ile kazılmış, her şeyi ile ortaya çıkartılmış bir Halaf yerleşmesi henüz yoktur. Belki **KM 97/Domuztepe** adlı yerleşmedeki kazılar bu sorulara cevap verebilecektir. Kubbeli yuvarlak planlı yapılardan küçüklerinin fırın olarak kullanıldığı ve iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da bunların en iyi örnekleri **Yunus**'ta ortaya çıkmıştır. Teknik ve bezemenin gelişimi açısından Halaf çanak çömlekçiliği ilk, orta ve son olarak üç ana döneme ayrılmaktadır. Günümüzdeki Halaf yerleşmelerin evre tarihlendirilmeleri bu temel ayrıma göre yapılmaktadır. Yine bu çalışmalarda yakalanan özelliklerden biri, Halaf boyalılarının aynı tipte oluşu ve bazı merkezlerde üretilen boyalıların başka yerlere bu merkezlerden ihraç edilmesidir. Bu da özenerek yapılmış kapların ticari bir meta olarak değiş tokuşta kullanılmış olduğunun bir göstergesidir. Kase ve çömlekler en çok kullanılan kap biçimleridir. Boya olarak demir oksitli toprak boyaların çeşitli tonlarda sulandırılarak veya başka mineraller karıştırılarak farklı renkler meydana getirildiği ve fırça ile hem geometrik hem de stilize bezemelerin kapların yüzeyine büyük bir özenle sürüldüğü gözlenmektedir. Son Halaf döneminde beyaz boyanın yanısıra kazı bezemeli ürünler de ortaya çıkmıştır. Boya bezemeli malların yanısıra yalın maldan, koyu yüzlü açık maldan kaplar da kültürü tamamlayan diğer unsurları teşkil etmektedir. Pişmiş toprak nesnelere arasında küçük ana tanrıça heykelcikleri en büyük grubu oluşturmaktadır.

Kültürün yontma taş endüstrisinde ise hem çakmaktaşı hem de obsidienin hammadde olarak kullanılmış olduğu saptanmıştır. Ekinin biçilmesiyle kendine özgü bir parlaklık kazanan orak-bıçakların varlığı, toplumda tarımın önemini göstermektedir. Halaf yerleşmelerinde bulunan tüm obsidienin Doğu Anadolu kökenli olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bu açıdan Doğu Anadolu yöresinde, Van ve Muş il sınırları içinde ele geçirilen Halaf kap parçaları obsidien ticareti ile ilgili sosyal bir örgütlenmenin varlığını belirlemektedir. Kireçtaşı, steatit, kumtaşı, serpantin ve dioritten yapılmış taş kaplar ilgi çekicidir. Yumuşak taş cinslerinden oyulan mühürler, toplumda ticaretin belirli bir kesimin elinde olduğunun bir göstergesidir. Halaf topluluklarının sihir, büyü gibi inanışları olduğu, nazarlık şeklinde yorumlanan takıların varlığına bağlanmaktadır. Halaf Dönemi'nde, sosyo-ekonomik yaşamın bir şefin başkanlığında, birkaç köyün katılımıyla oluşan topluluklar biçiminde olduğu ve merkezi otoritenin olası bir ticareti idare ettiği, ekonominin ticaret dışında tarım ve hayvancılığa dayandığı tahmin edilmektedir. Büyükbaş hayvanlarla beraber, koyun-keçi sürülerine sahip oldukları sanılmaktadır. Emmer buğdayı dışında, iki sıralı arpa ektikleri, dönemin sonuna ise doğru altı sıralı arpa yetiştikleri saptanmıştır. Ayrıca yün giysilerin yanısıra giyecek yapımında kullanılan ketenin de yetiştirildiği görülmektedir. Halaf kültürünün omurgalı profilli kaplarının maden kap taklitleri olduğu ileri sürülmekle beraber, Halaf yerleşmelerinde bakır kaplardan parça bile bulunamamıştır. Madencilik fazla bir gelişim gösterdiği de söylenemez. Bunların ahşap kapların taklitleri olduğu düşünülmelidir.

Sonuç olarak MÖ 6. bin yılın sonunda ortaya çıkan Halaf Kültürü'nün olasılıkla Samarra ve Hassuna kültürlerinden etkilendiği, ama kökeninin bu kültürlere dayanmadığı kabul edilebilir. Çekirdek bölgenin yalnız Musul bölgesi olmadığı, Harran-Balık Vadisi'nin de bir çekirdek bölge olabileceği ileri sürülebilir. Bu yorumun kesinleşmesi için özellikle Harran Ovası'nda yer alan Halaf yerleşmelerinden en az birinin kazılması gerekmektedir.

Orta Kalkolitik Çağ:

Bu dönemde, Obeid Kültürü'nün ortaya çıktığı görülmektedir. Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde, Halaf kültür öğeleri ile Obeid kültür öğelerinin beraber görüldüğü dönem Halaf-Obeid geçiş dönemi olarak adlandırılmaktadır. Obeid çanak çömleği Anadolu'ya, Güney Mezopotamya'da yaşayan topluluklar tarafından getirilmiştir. Bu topluluklar Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar olan çok geniş bir alanda MÖ 5. bin yılın ilk yarısından, MÖ 4. bin yılın başına kadar uzanan bir sürede yerleşmişler, kendi kültür kimliklerini burada oturanlara kabul ettirmişlerdir. Obeid kültürünün Anadolu dışında, kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, batıda Doğu Akdeniz hatta İç Anadolu, güneyde Umman Körfezi'ne kadar çok geniş bir alana yayıldığı

saptanmıştır. Obeid kültürü kendi içinde 4 evreye ayrılmaktadır. Ama bu evrelerin Anadolu'ya uygulanması araştırmaların yetersizliğinden dolayı çok erken ise de, Obeid 3 ve 4. evrelerinin Anadolu ve yakın çevresinde olduğu Şimdilik ileri sürölmektedir. Obeid topluluklarının yerleşme düzenleri ile ilgili bilgiler çok azdır. Özellikle Toros Dağları'nın güneyindeki kuŐakta, Doğu Anadolu'da çok sayıda Obeid Dönemi yerleşmesi bulunmaktadır. Güneyde yapılan kazılarda **Yumuktepe** haricinde, Obeid Dönemi tabakalarına çok küçük alanlarda inilmesinden dolayı gerek yerleşim düzenleri gerek mimarileri konusunda bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır. Buna karşılık Doğu Anadolu bu konuda Güneydoğu Anadolu'ya nazaran daha fazla bilgi kazandırmıştır. **Tülintepe**, büyük bir tahribat sonucunda üstündeki daha geç dönem tabakalarının yokolması ile, Halaf-Obeid geçiŐi dönemi mimarisini en mükemmel sunan bir yerleşme olma hüviyetini taşımaktadır. Malatya **Değirmentepe** ve Elazığ **Norşuntepe** höyüklerinde Obeid Dönemi yerleŐiklerinin kerpiç mimaride ne kadar usta olduklarını gösteren dörtgen planlı evler ortaya çıkmıştır. Norşuntepe'ye nazaran daha geniş alanda açılabilen **Değirmentepe**'de merkezi bir oda çevresinde yer alan çok odalı kanatlardan oluşan, birbirine bitişik yapı birimleri bulunmaktadır. **Değirmentepe** mimarisi ile Anadolu'daki tüm Obeid mimarisinin aynı planda yapıldığını söylemek olanaksızdır. Anadolu'da bu yerleşmeler dışında büyük bir Obeid merkezinin henüz kazılmamıŐ olması büyük bir eksikliktir. Son yıllarda, Obeid Dönemi anıtsal mimarisini bünyesinde bulunduran Yumuktepe'deki kazıların tekrar baŐlayıŐı sevindirici olmuŐtur. Özellikle Toroslar'ın güneyi, olasılıkla ticari zenginlikten dolayı kuzeye nazaran daha mükemmel mimari verecek durumdadır. Yeni tip çanak çömlekte açık renkli bir kilden, bitki, kum, kireç ve mineral katkılı bir hamur görölmektedir. Hamur, çoğunlukla yeŐilimsi, daha az olarak kırmızımsı ve devetüyü renklerde dir. Genellikle elde ŐekillendirilmiŐ olan bu mallarda, dönemin sonuna doğru bazı biçimlerin yavaŐ dönen çark ya da hızlı dönen çarkta yapıldıkları, çanakların içindeki muntazam izlerden anlaşılmaktadır. Kapların yüzeyleri ıslak sıvazlama ile düzeltilmiŐ, ya da kendi hamurundan yapılmış astarla kaplanmıŐtır. Farklı renkli kil astar ise çok azdır. Obeid çanak çömlekleri arasındaki boya bezemeli çanak çömlekler ise tıpkı Halaf boyalıları gibi araştırmacıların ilgisini çekmiŐ ve bir yerde Obeid kültürünün ağırlık noktası olmuŐtur. Koyu kahveden siyaha, kahverenginden morumsu kırmızıya kadar deđiŐken renkli mat boya ile bezenen kaplarda Şematize bitki, insan ve hayvan figürleri de görölmektedir. Genelde geometrik motifler hakim bezeme türüdür. Üçgen, dalgalı bantlar, eŐkenar dörtgenler, düşey bantlar ve çizgiler, merdiven motifleri bunlar arasında en çok tercih edilenlerdir. Biçimler Halaf kültüründen farklı olarak daha basittir. Sığ tabaklar, derin kaseler, hafif dıŐa dönük gövdeli kaseler, kısa boyunlu iri çömlekler bulunmaktadır. Emzikli kaplar ise çok azdır. Obeid'lilerin yoğun ticaret yaptıkları, hatta Anadolu yaylalarına yayılmalarında bu ekonomik olayın rol oynadığı kabul edilmektedir. Çok sayıda mühür ve kil topanlar (*bulla*)

üzerindeki mühür baskıları bu ticaretin en canlı belgeleridir. Mühür yüzlerine dinsel ağırlıklı şematize figürler oyulmuştur. Halaf Dönemi'nin geometrik bezemelerinden daha canlı betimlemeler görülmektedir. Hammadde olarak sabun taşı, diorit, serpantin, yarı değerle taşlar kullanılmıştır. Günlük hayatta kullanılan sürtme taş aletlerde, kendinden önceki dönemlerden farklı aletler pek görülmez. Buna karşılık yontma taş endüstrisinde çakmaktaşı deliciler, burgular, kazıyıcılar, orak-bıçaklar bulunmaktadır. **Yumuktepe**'nin Obeid Dönemi tabakalarında arsenikli bakırdan yapılmış aletlerin ortaya çıkışı bize bu dönemin madenciliğindeki erişkin seviyenin nasıl olduğu hakkında bir fikir vermektedir. **Değirmen-tepe**'deki büyük fırınlar ve **Norşuntepe**'nin antimon, arsenik ve bakır filizleri, maden ergitme fırını ve cüruf parçaları, bu dönemde, Doğu Anadolu'da da artık tunç yapımının denendiğinin göstergesidir. Bazı araştırmacılar Obeid göçerlerinin özellikle Doğu Anadolu'ya bu hammadde ticareti üzerinden girdiklerine işaret etmektedir. Bu göçlerde başka unsurlarında rol oynadığı yadsınamaz. Çünkü göçerler, yalnız Fırat ve Dicle havzalarına değil yaylalara da dağılmıştır. Olasılıkla, başta hammadde kaynaklarına yönelik göç daha sonra devamlı iskana dönüşmüştür. Obeid Dönemi, Anadolu'da henüz bir örneği bulunmasa da anıtsal tapınakları ve sivil mimari örnekleri ile ilk şehirciliğin başladığı dönemdir. Daha önce de vurguladığımız gibi arkeolojik kazıların yetersizliği, şimdilik Mezopotamya için geçerli olan modelin Anadolu için uygun olup olmadığı bilinmemesine yol açmıştır. Obeid topluluklarının tarım, hayvancılık ve avcılık besli ekonomisine dayanan karma bir ekonomi yaşadıkları elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır.

Son Kalkolitik Çağ:

MÖ. 4. bin yılın başında yine Mezopotamya kökenli yeni göçerler, beraberlerinde yeni kültür öğeleriyle Anadolu'ya girmişlerdir. Yaklaşık olarak 800-1.000 yıl süre ile bu toplulukların getirdiği yeni öğeler, yerel kültürlerle karışarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ kültürlerini oluşturmuştur. Elazığ Keban Barajı'nın yapımı için kazılan bir çok yerleşme arasında **Tepecik** diğer yerleşmelerden farklı özellikler vermiştir. **Tepecik**'te Uruk mallarının yanı sıra, İç Anadolu ve Karaz türü çanakların aynı tabakadan çıkması, ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ilişkilerin ortaya konmasına yol açmıştır. **Tepecik**'teki Uruk kolonisine ait kapı yapısı ile **Hassek**'teki etrafı kalın duvarla çevrili büyük yapı ve hâlâ kazısı devam eden **Hacinebi** yerleşmesi bu dönemde anıtsal yapıların varlığını belirlemektedir. Buna karşın çağın sivil mimarisinin ancak çok küçük alanlardaki kerpiç yapılarla saptamak mümkün olmaktadır. Dönemin sonuna şimdilik kaydıyla yerleştirilen Erzurum Ovası höyüklerinde Son Kalkolitik Çağ tabakalarının var olup olmadığı bile şüphelidir. Gerek Sivas gerek de Muş ve Elazığ Ovası'nda bu dönemi tanımlayacak çanak çömlek parçalarının varlığı, yörenin bu çağda yerleşildiğinin kesin belirtileridir. Son Kalkolitik Çağ Karaz türü mallar ile İlk Tunç Çağı Karaz mallarının ayrımı

şimdilik yapılamamaktadır. Pulur, Karaz gibi buluntu yerlerinin alt tabakalarında henüz ¹⁴C sonuçlarının olmayışı, bu tabakaların kesin olarak tarihlenememelerine yol açmaktadır. Hafirler bu buluntu yerlerindeki Kalkolitik Çağ'ı, bakır buluntuların sayısına göre değerlendirmişlerdir. Bu dönemde saman yüzü mallar hakim mal olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu'da bu mal örneklerinin bulunduğu tüm buluntu yerleri, Son Kalkolitik Çağ yerleşim yerleri arasında değerlendirilmiştir. Güneydoğu ve Doğu Akdeniz'de de aynı ayrımlar geçerlidir.

İç Anadolu Bölgesi:

İç Anadolu Bölgesi'nin kültür silsilesi uzun yıllar **Alışar Höyüğü** kazı sonuçlarına göre değerlendirilmiştir. Bölgede son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, yerleşme yerlerinin sayısının artmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda, kültür silsilesi yerine oturtulmaya başlamıştır. **Alışar**'ın meyvelik olarak isimlendirilen açıkly mallarına ait parçalar, Kızılırmak kavsi içindeki yeni belgelenen yerleşme yerlerinde de saptanmıştır. Buna karşılık Kızılırmak Nehri'nin güneyinde bu mal örnekleri daha az sayıda ele geçmektedir. Yörede, yiv bezemeli çanak çömlek ise, **Yüksek Kilise/Gelveri**, **Kabakulak**, **Büyük Güllücek**, **Alacahöyük** ve **Alışar**, **Karakuyu II** gibi merkezlere dağılmıştır. Kültürün Balkanlar'daki Pre-Cucuteni kültürü ile ilgili olduğu ve belki de kökenini oluşturduğu sanılmaktadır. **Yüksek Kilise**'de yapılan kazı bu çanak çömlek sahiplerinin yaylalarda, olasılıkla dal-örgü evlerde oturduklarını ispatlamıştır. Ovalarda ise kerpiç mimarinin ağır bastığını tahmin etmek zor olmasa gerekir.

Akdeniz ve Ege Bölgesi:

İlk Kalkolitik Çağ:

Göller Bölgesi'nde **Kuruçay** kazılana dek **Hacılar**, bölgenin bu dönemi için anahtar bilgiler sunmuştur. Bu dönemde krem astar üzerine kırmızı boya bezemeli, iyi pişirilmiş, açıkly, çok kaliteli kapların var olduğu görülmektedir. **Kuruçay**'ın 7-10. tabakalarında dörtgen planlı geniş tek odalı kerpiç yapılardan oluşan bir mimari ile karşılaşlmıştır. Batı Anadolu kıyılarında ise tamamen Ege İlk Kalkolitik Çağ kültürlerine dayanan kültürlerin izleri görülmektedir. Bu yörelerde yüzey araştırmalarının varlığına karşın kazılar yok denecek kadar azdır.

Son Kalkolitik Çağ:

Anadolu'nun bu bölgelerinde ana merkez olarak **Beycesultan** ile **Kuruçay** höyükleri gösterilebilir. **Beycesultan** kazıları, Son Kalkolitik Çağ için **Kuruçay** kazılana dek uzun yıllar temel bir yerleşme yeri hüviyetini taşımıştır. Çok kez yüzey araştırmaları bile **Beycesultan**'ın tabakalanmasına ve buluntularına göre değerlendirilmiştir. Mellaart, **Beycesultan** kültürünün sınırlarını, araştırmaları çerçevesinde çizmiştir. **Kuruçay**'ın 3-6 A tabakaları arasında özellikle 6a tabakası bu dönemdeki toplumsal yaşantı konusunda bir fikir verecek mimariye sahiptir. Tek sıralı taş üzerine kerpiçten yapılmış duvarlı, tek odalı 30'a yakın ev gün ışığına çıkartılmıştır. Sur duvarı yerine yapıların dış duvarları bu görevi görmektedir. Üç kapısı olan bu köyün, planlı sokakları vardır. Bakır bulguları ile de dikkat çeken bu yapı katında İlk Kalkolitik Çağ'a nazaran daha yalın mallardan çanak çömlek parçaları bulunmuştur. **Kuruçay-Beycesultan** Son Kalkolitik Çağ kültürünün Göller Bölgesi ve çevresine yayıldığı saptanmıştır. Batı Anadolu'nun kuzey kesiminde ise Kumtepe kültürünün etkileri görülmektedir. Özellikle Manisa Ovası'nda birçok yerleşmede bu kültürün açık bezemeli çanak çömlek bulgularını bulmak mümkün olmaktadır. **Kulaksızlar** mermer atölyesinin bu dönemde de işletildiği anlaşılmaktadır.

Karadeniz Bölgesi:

Bölgenin İlk Kalkolitik Çağ kültürleri hakkında fazla bir bilgi yoktur. MÖ 4. bin sonu ile ilgili bilgiler ise **İkiztepe** ve kısmen de **Dündartepe**'den gelmektedir. Mimari açıdan bu yöreye has, taş temelsiz, dış yüzleri kil ile sıvalı, içte sıvasız ahşap bir mimarinin varlığı izlenmektedir. Sosyo-ekonomik yaşamda toplayıcılığın yanısıra avcılığın ağır bastığı görülmektedir. Karadeniz kıyısı kültürlerine ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Bölgenin bu malları İç Anadolu'nun kuzey kısmındaki mal grupları ile ilişkilidir.

Marmara Bölgesi:

Eskişehir yöresinden kuzeybatı Anadolu ve Trakya'yı kapsayan bu bölgedeki Kalkolitik kültürler son yıllarda gerek yüzey araştırmaları ve gerek kazıların ortaya koyduğu yeni bilgiler ile aydınlanmaya başlamıştır. Eskişehir çevresinde, **Kanlıtaş**, **Kes Kaya** ve **Orman Fidanlığı**'nda "Yukarı Porsuk Vadisi Kültürü" adı verilen ve yaklaşık olarak İlk Kalkolitik Çağ'a tarihlenen bir kültüre ait buluntular elde edilmiştir. Bu kültürün Fikirtepe Kültürü ve Balkanlar'daki Vinça Kültürü ile ilişkisi vardır. Vinça grubu malzemenin öncülerinin nerede, nasıl çıktığı, Kuzeybatı Anadolu'dan Balkanlar'a nasıl geçtiği konusunda bilgilerin bu yörede bulunacağı ümidi taşınmaktadır. Aynı yörede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında da **Yukarı Söğütünü I**, **Erenköy II** gibi yerlerde Son Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na geçiş malzemesi vardır. Son Kalkolitik Çağ'da Kuzeybatı Anadolu, **Kumtepe**, **Beşik-Sivritepe** kültürünün

hakimiyeti altındadır. **Kumtepe** ve **Beşik-Sivritepe**'de gerçekleştirilen yeni kazılar bu kültürün öğelerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Taş temelli, kerpiç duvarlı, dörtgen planlı yapıların dönem mimarisinin klasik tarzı olduğu saptanmıştır. Uzun yıllar Özdoğan tarafından sürdürülen Trakya yüzey araştırmaları, **Toptepe**, **Hocaçeşme** ve **Aşağı Pınar** kazıları uzun süre ihmal edilen Trakya'nın Anadolu ile Balkanlar arasındaki ilişkisini ortaya koymuştur. İznik Gölü kıyısındaki **Ilıpınar**'da ahşap ağırlıklı mimarinin varlığı görülmektedir. Diğer bazı yerleşme yerlerinde, ahşap direkli çamur duvarlı yapılardan oluşan mimari vardır. Köy planlarında belirgin bir düzenin olduğu yine Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenen **Aşağı Pınar** yerleşmesinde saptanmıştır. **Ilıpınar** kazısı ise Marmara Bölgesi için sağlam sayılacak bir tabakalanma ortaya koymuştur. Yüzeyde çanak çömlek parçaları bulunmayan bazı tabakalara buradaki kazıda rastlanması, yüzey araştırmalarına çok güvenilmeyeceğini bir kez daha ortaya koymuştur. **Toptepe** kurtarma kazısı da bölgedeki tahribatın ne boyutlarda olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç: Henüz emekleme safhasında olan, Anadolu ve Trakya arkeolojisinde kültür tarihimiz hakkında bildiklerimiz, bilmediklerimizin yanında çok azdır. Buna karşın, çevremize göz attığımızda, Türkiye'nin yakın komşularındaki arkeolojik araştırmaların sayıca çok fazla olduğu gözlemlenmektedir. Kültür tarihinin kayıp halkaları birer birer ortaya çıkmaktaysa da henüz çok eksikliğimizin var olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynak: Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran, TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-3: Kalkolitik, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-019-3, İstanbul, 1998.